

Tartu Ülikool
Filosoofiateaduskond
Ajaloo ja arheoloogia instituut

Arne Malmre

**Kesk- ja varauusaegne Paide linn
kirjalike ja arheoloogiliste allikate põhjal**

Bakalaureusetöö

Juhendaja:
PhD Andres Tvauri

Tartu 2015

Sisukord

1. Sissejuhatus.....	3
1.1. Töö eesmärk ja suunitlus	3
1.2. Uurimistöö ajalised ja ruumilised piirid	4
1.3. Uurimistöö allikad	5
2. Ajaloolised allikad	7
2.1. Paide saamis- ehk asutamislugu	7
2.2. Pealtnägijad Russow ja Renner	9
2.3. Vene jälg	12
2.4. Gravüür kassiga	15
2.5. Poolakate Paide piiramine	18
2.6. Kirikhärra Christian Kelch	19
2.7. 18.-19.sajandist uurijad	20
2.7.1. August Wilhelm Hupel	20
2.7.2. Axel von Gernet	22
2.7.3. Paul Johansen	24
3. Proovikaevamised ja järelevalve	25
4. Kokkuvõte	26
5. Kirjandus	28
6. Резюме.....	31

Lisa: Georadariuuring

1 Sissejuhatus

Soetasin oksjonilt tõmmise gravüürist, millel kujutatud keskaegne „Weissenstein in Liefland”. Weissenstein oli ühe Eesti keskaegse linna ametlik nimi kuni Eesti Vabariigi alguseni, mida seejärel hakati ametlikult nimetama Paideks. Gravüüril on kujutatud tornidega kindlus, millest lõunakaares kirikuga väikelinn umbes saja elamuga. Linna ümbritseb kaitsemüür, mis ümbritsetud vesise kaitsekraaviga. Pildil kujutatud tänavate suunad ning kiriku asukoht lubavad oletada, et selline asula võiski siin asuda mõned sajandid tagasi.

1.1 Töö eesmärk ja suunitlus

Bakalaureusetöö eesmärgiks on uurida kirjalikke ülestähendusi, looduslikke märke ja arheoloogilisi jäänuseid, mis võivad viidata linnamüüri olemasolule keskaegse Paide ordulinnuse lähiümbruses, ajendatud gravüüril kujutatust.

Uuringuid Paide linna asutamise kohta pole kirjutajale teada, on ainult viited varasematele allikatele, millede autoriteks kroonikud Johann Renner¹ või Balthasar Russow.²

Ajalooliselt on teada fakt, et Liivi ordu ei tohtinud kindlust rajada Järvamaale³ Ordulinnus ehitati künkale, mis oli ümbritsetud soode ja rabadega, väga vesisesse ümbrusesse. Kas tingis selle ainult kaitseotstarve või oli ka teisi põhjuseid?

Mõlemat mainitud eesmärki püüan saavutada järgnevate uurimisülesannete abil:

- Esimene ülesanne on hinnata kirjalikke allikaid ja säilinud gravüüre. Kui kroonikute kirjapandut saab kahtlustada erapoolikuses, siis hilisemate autorite teoseid saab vaagida nende viidatud allikaid analüüsides.
- Teine eesmärk on suunatud ruumiliste mustrite analüüsimisele. See võimaldab mõista asulakoha valikut ning leida võimalikke seoseid teiste tolleaegsete ehitistega. Kas ordulossi rajamisel peeti silmas ka tulevase asula teket, mis oleks kindluse teenindava personali kaitse otstarbel ümbritsetud müüriga?

Uurimistöö struktuuri kohta pean mõistlikuks, et nimetatud kaks suuremat uurimisülesannet moodustavad eraldi peatükid, mis jaotatud väiksemateks alapeatükkideks.

1.2 Uurimistöö ajalised ja ruumilised piirid

Bakalareusetöös vaadeldava uurimispiirkonna ajaliste ja geograafiliste piiride seadmine lähtub praktilistest asjaoludest. Uurimisala piiritlemisel lähtusin sellest, et ordulinnust vaatlen kui eeldust asula tekkele, millele omistati inimpõlve pärast linna õigused. Kindluse episoodilised kaevamised ja ümberehitused ei anna täiendavaid tõendeid, et valitsev lossihärra oleks ehitanud või kindlustanud linnamüüre s.t. siduda linnaga.

Töö ajaline raamistik tuleneb kirjalikest allikatest. Meile on teada, et kindlusetorn rajati pärast sakslaste vallutusi Liivimaal – seega võime otsida ja leida andmeid 13. sajandist alates. Sellesse sajandisse jääb ka säilinud linnaõiguste ürik. Uurimuse lõpu piirang on

seotud Paide linnakese andmisega Mäo mõisa haldusesse 17. sajandi esimesel poolel, mis tähendas mõisniku tahet valitsemises 18. sajandi kolmanda veerandini. Ka ülalmainitud gravüüri saame dateerida 17. sajandi esimese kolmandikuga.

Uurimistöö ruumiline raamistik piirdub Paide lähiümbruse analüüsiga. Enne kindluse rajamist on meile teada lähim pidepunkt – Kareda küla Järvamaal, millest kirjutab kolmel korral Läti Hendrik.⁴ (XX, 6; XXII, 9; XXIX, 7). See suur küla oli Paidest üle rabavete nähtav. Ruumiliselt saame uurida looduslikke olusid kindluse lähiümbruses, nii jõgesid kui rabasid. Saame kasutada kaasaegseid uurimismeetodeid nii pinnasest kui pinna alt arheoloogiliste jälgede leidmiseks. Saame määrata maamärkide paiknemist ning otsida loogilisi seoseid.

1.3. Uurimistöö allikad

Uurimistöö andmestikuna saan kasutada kirjalikke allikaid ja enda ja teiste poolt teostatud kaevamiste dokumentatsiooni. Arheoloogilisi kaevamisi on linna alal tehtud mõnel üksikul juhul päästekaevamiste ja järelevalvete vormis. Suurim korralikult arheoloogiliselt läbi uuritud ala on Paide Püha Risti kiriku sees ja ümbruses päästekaevamiste käigus avatud ala. Need uuringud toimusid Villu Kadaka juhatusel aastatel 2007–2008 ja 2013⁵ Sealt leitud müntidest vanimad on dateeritud 14. sajandisse⁶. C¹⁴ dateeringuid Paide linna territooriumilt autorile ei ole teada.

Esmased kirjalikud allikad linna olemasolu kohta pärinevad autoritelt alates Christian Kelch'ist 17. sajandi lõpust. Allikate eraldamiseks pean mõistlikuks jagada kroonikud ja uurijad ajaliselt kolme perioodi:

- * Allikad enne 18. sajandi algust. Siin uurin kroonikakirjutajate Hendriku, Balthasar Russowi, Johann Renneri ja Christian Kelchi ülestähendusi ning viimase lähtematerjale.
- * Allikad alates 18. sajandi keskpaigast. Siin on ajalookirjutajad omanud rohkem publitseeritud dokumente ning täpsustanud mitmeid sündmusi. Siit leiame ka rohkem vasturääkivusi ja küsitavaid järeldusi. Selles osas püüan fakte esitada ka kindluse valitsejatest lähtuvalt. Olid need siis sakslased, venelased, rootslased või poolakad.
- * Kolmandas osas püüan hinnata Karl v. Löwis of Menar'i „Burgenlexikoni” allikaid ja Paul Johanseni panust Paide ajaloo uurimisse. P. Johanseni osa Paide ajaloo kirjutamisel

on märgilise tähtsusega. Leidis ju tema 1930. aastal Rootsist arhiivist üriku Paide linnaõiguste kohta.⁷

Kirjalikke märkmeid „Paide” nime kohta leidub ka Paide Püha Risti koguduse meetrikaraamatus, kuigi seal see määratleb mittedaaklastest eestikeelset pihtkonda.

Käesolevas uurimuses kasutatud ruumiandmed pärinevad Maa-ametilt. Analüüsides kasutasin digitaalset kõrgusmudelit, mullakaarti ning hüdroloogiliste objektide kaardikihti Eesti põhikaardilt. Väikesel ehitisteta maa-alal oli mul võimalus kasutada Tartu Ülikooli teadlaste teostatud georadariuuringut. Lisa 1

2. Ajaloolised allikad

2.1. Paide saamis- ehk asutamislugu

„7. juunil 1238. aastal jõuti siiski lõpuks kokkuleppele ja Stensbys Sællandi saarel sõlmiti leping Saksa ordu ja Taani kuninga vahel Põhja-Eesti tagasiandmise kohta Taani kroonile. Saksa ordu, uus maahärra Liivimaal, pidi loobuma Harju ja Virumaast... Stensby lepingu tingimused nägid ette, et Revala, Järva, Harju ja Viru antakse tagasi Taani kuningale. Järvamaa loovutas kuningas Saksa ordule tingimusel, et ordu ei ehita sinna ilma kuninga nõusolekuta linnuseid ja maa jääb Eesti (s.t. Tallinna) piiskopi diötseesi.”³

Sellele kokkuleppele on viidanud Friedrich Bunge⁸ ning paavst Innocentius IV (1243–1254) kinnitanud 24. septembril 1244. aastal.⁹ See dokument oli mingi arusaamatu kompromiss, mis arvatavalt ei rahuldanud osapooli, sest paavsti kinnitus leppele järgnes alles kuue aasta pärast. Kapitaalne ehitus tuli rajada Järva maakonna äärealale, kavaldades, nagu arvas Paul Johansen.⁷ Ajaloolased pole leidnud andmeid Taani kuninga nõusoleku kohta ning millise muinas-maakonna alal Paide kindlus asub, pole samuti dokumentaalselt tõestatud. Kaks põhilist kirjalikku allikat, mis on seda aega talletanud, “Taani hindamise raamat”¹⁰ ja “Hendriku Liivimaa kroonika”.⁴

Hindamise raamat on konkreetne nimekiri Taani kuningate maksualustest ning seetõttu oli Paul Johansenil võimalik koostada Harju ja Virumaa külade paiknemise skeem¹¹, mis näitab ühtlasi Järvamaa piiri põhjakaares. Saame teada, et Järvas (*Jerwia*) oli kolm kihelkonda, neil kokku 2000 adramaad.¹⁰

Henriku Liivimaa kroonikas leiame Järvamaa kohta andmeid, mis on kirjutaja lisanud rännu, võitluse või ristimistalituste kirjeldustele. Retk Järvamaale toimus alati Sakala suunalt. Jaanuaris 1217 (XX, 6) tuldi Karedale Ugandi ja Sakala teejuhtide toel ning rööviti kuus päeva. 1221 tuldi üle Navesti (XXIII, 6) järvalasi karistama koostöö eest revalastega – taanlaste vastu. Järgmisel sõjateenistuse vendade retkel, kus osalesid nii sakalased, kui ugalased olid järvalased juba teejuhtideks röövimisele Virumaal (XXIII, 7). Järvamaa kaugust saab hinnata, kui teame Navesti jõel koolmekohta, kus

karistusvägi kogunes. „Tõustes niisiis hommikul enne valget, liikusime keskmist teed mööda edasi Nurmegundesse ja, kui juba päike oli tõusnud, tõusid meie palge ees arvukad tuled ja suitsud Järvamaal” (XXIII, 9). Teid ja tallatud radu vesise Järvamaa lõunakaares polnud, sest: ”Meie tee oli aga kitsas lume külmumise tõttu ja igamees tuli teise järel.” (samas) Legaat tuli pärast paari- päevast puhkust Sakalas jaanuaris 1226. aastal Kareda külla kohtuma järvalastega, õpetama katoliku usku. (XXXIX, 7)

Kohanimedest leiame Henriku kroonikast tänaseni tuvastatavaid asulaid *Kareda* (XX, 6), *Kettis* (Järva-Jaani), *Reinevere*, *Jalgsema* ja tuvastamata *Loppegunde* kihelkonna vastu Virumaa piiri. (XXIV, 5) Need kõik asuvad tänase Järvamaa põhjaosas.

Järvamaa asustus on siiski vanem, kui Läti Hendriku ülestähendused märgivad, sest kusagil Nurmekundi rajal asus Nurmsi muinasasula¹², mille leiud tarandkalmetest pärinevad aastatest 150–500 pKr ning hilisemad 12. sajandist ja hiljem. Paidest u 3 kilomeetrit põhjasuunas asuvad Miku ja Kalamehe kalmed, mida kaevas aastail 1958–1961 Evald Tõnisson ja dateeris vanemad leiud 3.–4. sajandisse.¹³ Arheoloogid Mati Mandel ja Toomas Tamla on Rikassare relvaleidu¹⁴ kohta pakkunud kolme maakonna Alempoisi, Järva ja Nurmekunna puutepunktiks Prandi jõe ääres – piiritähiseks (joon. 2). Analoogiat kasutades sobiks läänekaare piirimärgiks Nõiamägi (X 6538461; Y 574047 h=74, 5 m).¹⁵ Selle lähiümbrusest lähtuvad Piritä, Kasari ja Pärnu jõed. Tänase Paide ja Türi ümbruses on geoloog Aarend-Mihkel Rõuk loetlenud rohkem kui neljakümme voort Türi voorestikus.¹⁶ Millised neist olid asustatud ning kus asusid muistsed piirid? Liivimaa vanema riimkroonika kohaselt: ”...kerkis üks linnus” Paidesse Meister Cunradi juhtimisel: „See oli ehitatud maale, mida kutsutakse Järvaks.”¹⁷

Hermanni de Wartberge on välja pakkunud kolm erinevat aega ja allikat meister Conrad von Manderni valitsemisaja kohta¹⁸. On teada, et ehitati kaheksakandiline umbes 100 jalga kõrge torn, mis Johann Christoph Brotze andmetel 1799. aastal koosnes: ”... viis võlvitud ruumi üksteise kohal.”¹⁹ P. Johanseni andmetel aga neljast korrusest.⁷ Johann Arndti andmetel õnnistati(*das erbauungs*) Weissenstein 1281 aastal.²⁰ Eelnevast peame tõdema, et vähemalt vaatlustorn (X 6528645; Y 590527) ehitati, kuid millisesse maakonda ja millal, vajab veel täpsustamist.

2.2. Pealtnägijad Russow ja Renner

Kirjalike allikate lugemisel oleks mõistlik alustada trükistest lähtuvalt nende publitseerimise järjekorras, sest varem avaldatud Balthasar Russowi ajaraamat oli kättesaadav ka Rennerile. Mõlemad kroonikakirjutajad olid vahetud osalised orduriigi lagunemise ajal ja hiljemgi Liivimaal. Kasutan mainitud autorite teoseid üheaegselt, et leida väljendit „*Schloss und Stadt*”. Kui lossi ehitamine ja valmimine on täna käega kombatav, siis müüri ümbritsetud, linnaõigustega asula ürikuid tuleb veel leida ja täpsustada.

Balthasar Russow (u 1542/43–1602) sündis ja suri Tallinnas. 1566. aastast oli ta Tallinnas Pühavaimu eesti koguduse õpetajaks.²¹ Ta avaldas oma „Liivimaa kroonika”²² 1578. aastal. Biograafilise leksikoni kriitilises artiklis mainitakse, et teost on kiputud alahindama faktiliste vigade tõttu.²¹ Kõige nõrgemaks küljeks aga peetakse kronoloogiat. Uurijad on avastanud, et lausa sõna-sõnalt on mahakirjutusi Thomas Horneri²³ (1315-1348) ja Bartholomeo Hoeneke kroonikaist.²⁴

Johann Renner (u 1525–u 1583/84) sündis ja suri Breemenis.²¹ Ta oli aastatel 1556–1558 Järva foogti Bernt von Schnurteni erasekretär. 1560. aastal lahkus ta Saksamaale seoses Vene-Liivi sõjaga. Bioloogiline leksikon mainib²¹, et ametilt notar, on selle ajajärgu sündmustiku kirjeldamist soodustanud Renneri laialdased tutvused ja elukutsega võimaldatud juurdepääs ürikuile. Johann Renneri teos „Liivimaa ajalugu 1556–1561” kadus aga unustushõlma, kuna seda ei publitseeritud ning oli huviliste ringile kättesaadav alles 1876. aastast.²⁵ Göttingeni esmatrükk oli alamkesksaksa keelne ja vähestele mõistetav.¹

Russow märgib, et kümnes Saksa Ordu Liivimaa meister Conrad von Mandern valitses kolm aastat, 1269–1272 ning ehitas Järvamaale toreda Paide lossi.² See oli arvatavalt rohkem kui ainult vahitorn. See väide võib geograafiliselt olla ekslik, kuid õiguslikult kuulus ehitus Järva foogtile. Autorid ei pööra 1238. aasta leppe nüanssidele tähelepanu, sest märkmete tegemise hetkel (17. sajandi teine pool) oli loss juba Järvemaal. Me ei tea kas Taani kuninga luba ehituseks oli, sest dokumente ürituse rahastamisest ega

ehitusplaane pole leitud. Järvamaa piir oli nihkunud Riia [maa]päeva¹ otsusega 17. märtsist 1560. aastast terve Türi-Alliku mõisamaa võrra lõunasse, Viljandimaa arvelt. Jääb arusaamatuks seos Paide asevalitseja Casper von Olde Bokum'i¹⁹ ja Ojataguse mõisaga; kelle tulubaasi see liideti?

Järgnevalt saame määratleda lossi, kindluse ja asula suhet lähtuvalt lahingukirjeldustest. Aastate 1558 kuni 1561 kohta saame tsiteerida Johann Renneri ajaraamatut. 19. juulil 1558. aastal saabus vallutatud põgenike vägi Paidesse. Alistatud oli lastud koos käsirelvadega linnast välja tingimusel, et nad ei liitu ordumeistriga. Renner kirjeldab arutlust kindluse kaitse kohta: „... linnus olevat liiga suur mehitamiseks, lisaks halvasti moonastatud...”.¹ Samas lisab ta, et: „Kodanikud läksid ka naiste, laste ja oma varaga metsadesse ja küladesse... „ 8.augusti ründe kirjeldamisel mainitakse kahel korral alevit, mis „täiesti maha põletati”. Samas on veel juttu inimeste surmamisest ning ähvardusest naaseda kahuritega. Alev, selles hospital ja kodanikud on vallutatavad erinevalt kindlusest kahuriteta, järelikult linnamüüri pole veel rajatud. 7. juunil 1560. aastal 600 moskoviiti. „... põletasid maha Mäo, Ojataguse ja Mündi mõisa, nõndasamuti Paide alevi, mis uuesti üles ehitati.”¹ Autor viitab tõsiasjale, et kahekümne kahe kuu jooksul on alev taastatud, arvestamata, et suurvürsti vägi asub kahe päevatee kaugusel Rakveres. 7. septembril 1560. aastal piirasid venelased järjekordselt Paidet. Kindlusepealik Olden Bokum kasutas sõjakavalust – alistumise märgiks heisati müts. Vaenlane saatis läbirääkijad kindlusesse. „ Kui need eeslinnusesse jõudsid, läksid väravad kinni ja kõik kahurid lahti. Seepeale ründasid nad vahelinnusest ja hukkasid need kõik ära; neid oli mitusada.”¹ Siin on esmakordselt selgesõnaliselt kirjeldatud linnust eraldi lossist.

1562. aasta sündmuste kohta on lugeda Balthasar Russowi ülestähendusi. Ta kirjeldab, kuidas Claus Christiersen vallutab Paide lossi Rootsi kroonile.² Tundub, et nüüd algab pikem rahuperiood kindlusele või vähemalt kroonikute tähelepanu pole nad pälvinud. 1571. aastal piiravad venelased kolmkümmend nädalat Paidet,² kuid tulutult. Seevastu järgmine piiramise tulemusel 1. jaanuari pärast lõunat kell kaks 1573. aastal: „... võttis moskoviit Paide kuningliku lossi ja tugeva kindluse tormijooksuga ära...”.² Seejärel iseloomustab Russow Paidet, kui vägevast kindlust ja uhket lossi, mis Rootsi kuningas

24. novembril 1581. aastal võttis koos viljaka Järva maakonnaga. Linna ei mainita, kuid vene võimu ajal on loss muutunud uhkeks ja kindlus vägevaks.²

2.3. Vene jälg

Keskaja allikates on Paidet mainitud seoses Wissensteini kindluse ründamise või kaitsmisega.

Seoses 1558. aasta Vene ofensiiviga Liivimaale on tähelepanuväärne, et Paide kindluse vallutamiseks kulus Vene vägedel pea viisteist aastat ning õnnestus see alles 1573. aastal.

Alustan ülevaadet sündmustest lähtuvalt kirjutatud allikatest, milleks on kaitsjate poolt põhiliselt Russowi „Liivimaa kroonika” ning ründajate poolt detailirohke „Разрядная книга”.

1572. aasta 1. augustil kuuldi Tallinna raeplatsil, et rootslasest hertsog Carolus(22) tuleb Liivimaale moskoviite kimbutama arvuka sõjaväega.²

7. septembril, kui rootslastest ja sakslastest koosnevad ratsa- ja jalavägi kohale jõudis selgus, et vägesid juhtis Claus Akefen Krygesauerste²² ja lubatud sõjajõust oli saadetud ainult pool.¹ Rootsi kuninga sõjamehi oli umbes 5000 ratsa- ja jalameest ning nendest jätkus ainult venelaste alistatud aladel Viru- ja Viljandimaal röövimiseks. 16. detsembrist on märge Põltsamaa piiramise kohta. Raskerelvastusest on teada kahe kartauni koos lahingumoonna saatmisest Paide kindluse tarvis, mis jõudis jõuludeks Uuemõisa (Kose).

Ründava poole ettevõtmistest saame allikate rohkuse tõttu täpsemaid ülestähendusi.

7081. aastal²⁶ läheb suurvürst Ivan Vassiljevits Šuur-Novgorodi, et talvel oma- ja riigiasju ajada Liivimaa saksalastega ning võttis selle retke käigus Paide –, *зопод Паўды (Пады, Паўда)*”.²⁷ Teises allikas täpsustatakse, et suurvürst sõitis 21. septembril Moskvast Novgorodi, et korraldada vägesid ja “pidada antud sõna Rootsi kroonile”.²⁸ Suurvürst Ivan Vassiljevitsi käsud²⁹ panid liikuma pealikud ja väed:

- hertsog Magnusel on korraldus minna 3. detsembriks Jamburgi (Kingissepp), samuti Jürgen Farensbeckil kogu lippkonnaga, et võidelda suurvürsti polgus (*зосударева полку*).
- Tartu vojevoodi vürst Golitsõni kästakse tulla “oma” juurde Narva;
- Vorontsovil Viljandist kästakse oma meestega tulla Paidesse või Rakverre.

Käsuraamatus on loetletud kõik retkest osa võtvad bojaarid, vojevoodid ja pealikud, samuti kahurväe komandörid, kuid ründajate koguarvu saavad rootlased teada ühe vangi tunnistusest, mis võrdub 80 000 mehega koos suurvürsti ja poegadega.²(215) Vägede varjatud liikumine toimus okupeeritud alal, kuid moskoviidi oletatav nõrkus ei nõudnud liivimaalastelt valvet ega maakuulamist. Paidelased olid midagi kuulnud, kuid ei tahtnud uskuda.² Sellise vaenuväe kiireks koondamiseks Paide kindluse alla oli kaks soodustavat tegurit, üks looduslik, teine inimlik - nende osutatakse.

Russow märgib 1573. aasta talve pakaselisuse kohta, et oli avatud jäätee Rootsi ja Tallinna vahel.² Rootsi allikas märgib, et lumi oli (*geföhrig hatte*)³⁰ kiirelt sõidetav.³¹ Kaasaja ilmavaatlused näitavad Kükital (põhja pool Paidet) jääkatte kestuseks kuni 152 päeva 1960. aastal ja Prandi-Türi jõel lõuna pool Paidet 157 päeva (1956). Jää paksuseks on mõõdetud Prandi jõel veebruaris 1963 – 55 sentimeetrit.³²

Inimlikule tegurile – jõulupühade tähistamisele viitab Russow mitmel lehel; ilmselt polnud see saladuseks ka suurvürstile. Rakvere – Paide vahelise u 80 kilomeetrise lõigu läbimiseks kulus ratsaväel paar päeva. Kahurvägi liikus jääl ja lumel aeglasemalt.

Paide alla saabus suurvürst Ivan Vassiljevits oma väega 27. detsembril 1572. aastal, laupäeval, jõulu kolmandal pühal.² Kindlus vallutati neljapäeval, kell kaks pärast lõunat 1. jaanuaril 1573. aastal.²⁹ Paide langemisest suurvürsti kätte said rootlased ja tallinlased teada alles 14.jaanuaril.

Edasiste sündmuste hindamiseks/tõlgendamiseks peame meenutama üht eelnevat Paide piiramist **1560. aastal**.

7.septembril tulistasid kahurid kogu päeva Paide all.¹ Vene vägesid juhatas vürst Fjodor Trojekurov.²⁹ Seejärel, kui suured kahurid olid saabunud purustati 60 sülda kaitsemüüri, kuid tulemuseta.¹ 15.oktoobri öösel tulistasid ründajad kella kümneni järgmisel päeval. Kaitsjad pistisid välja kübara, mida ründajad pidasid alistumise märgiks ning liikusid kindlusesse. „Kui need eeslinnusesse jõudsid, läksid väravad kinni ja kõik kahurid lahti. Seepeale ründasid nad vahelinnusest ja hukkasid need kõik ära; neid oli mitusada.”¹ Renneri andmeil kaotas ründaja 5000 meest.

Vene allikad viitavad, et vojevood vürst Trojekurov saadeti Paidest edukalt Ruhjat vallutama²⁴ ning bojaar, vürst Ivan Fjodorovits Mstislavski lõpetas pärast viit nädalat 18.oktoobril kindluse piiramise.³³ Kolmas allikas viitab raskustele toiduainetega

varustamisel ning abivägi valgus laiali pärast Paide ebaõnnestunud rünnakut.²⁹ Pihkva letopis²⁷ 7 nädalat kuni 18.oktoobrini. Renner hinnangul kaitsti Paide kindlust ilma lootuseta toetusele vähese rahvaga üpris ausalt ja rüütellikult moskoviidi vastu.¹

Käsuraamatus on kirjas suurvürst Ivan Vassiljevitsi valitseja polgus üks pealikest (1572) vürst Fjodor Trojekurov ning parema tiiva (*правой руке*) väepealikuks bojaar ja vojevood vürst I.F.Mstislovski. Need mehed, kui 1560.aasta sündmuste vahetud osalised kindlasti mäletasid kolmteist aastat tagasi juhtunut. Rennerilt saame teada, et võitjad sidusid elavad vangid orade külge ning küpsetasid tulel surnuks. Selline karistus tabas nii rootslasi, sakslasi, kui mittesakslasi – see kestis Paides mõned päevad.² Enneolematule julmusele viitab ka Rootsi allikas, kus märgitakse pealiku ja aadlike elusast praadimisest lõkkel.³¹

Pihkva kroonika viitab sakslaste julmale surmale (*и многихъ Нѣмецъ погуби лютою смертию*).²⁷

Sigismundus ab Herberstein in Commentario Moscovitico, Chytræus. Johannes Menecii Historia Livonica gravüür hukkamisest olemas, kuid viidet ei leidnud.

Seejärel on suurvürst Ivan Vassiljevitiš saatnud läkituse Rootsi kuningale Joann III-le, mille põhiliseks sisuks on selgitus, et Liivimaa vabatahtlikust loovutamisest keeldumisel võib ta edaspidi läbirääkida Novgorodi vürstiga. Kiri on dateeritud 6.jaanuariga 1673. aastal ja asukohaks märgitud Paide (*городъ Панде (Бейссенитейн)*).³⁵ Vene teadlane väidab, et kirjale Paide lisamisega rõhutatakse rootslaste kindluse vallutust. Veel 11.jaanuaril oli suurvürst Paides Renneri järgi, et piinata Uuemõisa junkur Taubet ja selle sugulasi.¹

Ajaloolisi fakte analüüsides märkame, et 1560. aastal Paide vallutust polnud tsaar kavandanud ning seda kaotust pannakse pahaks väejuht Kurbskile. Teiseks – tulla 1572. aastal Paide kindlust vallutama kaheksakümne tuhande mehega tundub ebaoproportsionaalselt suur ettevõtmine võrreldes tulemusega. Võib-olla oli septembris kavandatud retke tegelik mõte hoopis sooviks kohtuda lahinguväljal Rootsi kuningaga? Vangide põletamisega sai aga Paide märgi Euroopa kaardile.

2.4. Gravüür kassiga

1560. aasta sügisel ajas viimane häda tallinlasi otsima abi ja toetust oma naabrilt, Rootsi kuningalt Erik IV-lt moskoviitide rünnakute tõttu.² Tallinn ja Harju ja Virumaa rüütelkonnad andsid vande veel enne lihavõttepühi ja kuningas jättis alles kõik vanad rüütelkonna privileegid.¹ 1562. aastal piiras Claus Christiernsen Paide kindlust. Poola kuninga abi polnud tulemas, nälg ja purustatud kirdetorn sundisid asevalitseja Johann Grolli alistuma.¹ Pihkva letopis²⁷ 1562 oktoobris võtsid Rootsi inimesed “Paide gorodok”, aga Leedu inimesed lasti linnast välja.

Järgmise kümnendi oli Paide kindlus Rootsi valduses ning Rootsi valitsejaid kiitis Russow losside ja linnuste igapäevases ehitamises ja kindlustamises. Nad hoolisid Liivimaa hea käekäigu eest veidi paremini kui orduhärрад seda olid teinud.²

Üks gravüür kassiga või kassita linnakese kohta on juba üle paarisaja aasta uurijate käsutuses. Sellel on kujutatud Weissensteini Liivimaal – Paidet kindluse ja linnamüüri. Gravüür on pärit Daniel Meisneri ja Eberhard Kieseri raamatust „Thesaurus Philopoliticus“, mis esmakordselt kahe osalisena avaldati aastatel 1621–1631 Frankfurtis.³⁶ Gravüüri kassiga on sarnane sissejuhatuses mainitule, kuid selles teoses on see signeeritud erinevalt eeltoodust numbriga 48. Teose esmaavaldajad pühendavad oma tänud kõrgesti sündinud krahvile, härra Johann Ernst'ile, Hanau-Münzenbergi ja Rheinesseni maahärrale (1618–1639). Sugupuu-kirjeldusest³⁷ leiame, et Ernst Johanni isa oli krahv Johann VII (1561–1623). Seda tähelepanuväärset härrat saab seostada Rootsi teenistusse astunud Nassau krahv Johann VII-ga.³⁸ Kogenud väejuht jäi Liivimaa vägesid juhtima pärast hertsog Karli lahkumist kodumaale 17. sajandi alguses. Kas sellel väejuhil võisid olla Liivimaa kindluste plaanid, mis jõudsid Saksamaale ning isa mälestuse jäädvustamine trükisõnas oli poja kohustus? Trükises on üle 800 pildi kindlustest ja linnadest ning sealhulgas kaks Liivimaalt - Riia ja Paide.

1805. aastal leidis A. W. Hupel sarnase vasegravüüri tiitlita raamatust, kus see jõudis maanõunik krahv Mellini kätte. J. Ch. Brotze märgib:” See kinnitab, et veel Rootsi ajal ei olnud Paide mingi tähtsusetu linn.”¹⁹

1922. aasta „Burgenlexikon für Alt-Livland“³⁹ allikaviites on märges „Dan. Meissner, Sciographica Cosmica 1678, Bd. II, Nr. 85 (Nürnberg) mit Ansicht "Weissenstein in Livland"“.

1936. aastal on ilmunud lõigatud osa gravüürist viitega D. Meisnerile Paide kiriku eestikeelses juubeliraamatus.⁴⁰ 1940. aasta ajalooramatus on kassiga gravüüri viitega pildi asukohale Paide Muuseumis, autorita ja selgitusega „Paide a. 1608.“⁴¹

Teine gravüür linnavaatega, kuid kassita avaldati Rootsis trükkis 1632. aastal „Inventarium Sveciae“.⁴² See mahukas teos iseloomustab kuningriigile olulisi varalisi ja õiguslikke suhteid sellel ajahetkel. Raamatus on trükitud pildike Wittensteinist Liivimaal illustratsiooniks. On veel gravüür Riia linnast, kuid teistest Liivimaa linnadest ja kindlustest pildid puuduvad, kuigi tekstis neid käsitletakse.

Paide kohta on lühidalt juttu Vene vägede piiramisest ning Paide kindluse langemisest, kuid ajale omaselt oli eelmisel sajandil toimunud sündmus kirjutamise ajal vaid ajalugu, vähetähtis sündmus. Publikatsiooni edasisel sirvimisel leiame tuttavaid illustratsioone veel teisigi. Võrreldes „Inventarium Sveciae“ ja „Thesaurus Philopoliticus“ gravüüre saame järeldada, et kasutati ühist andmebaasi või allikat. Meisner täiendas gravüüre vaid mõttekildudest lähtuvate pildikestega. Rootsi raamatus on ühte Dantzigi pilti kasutatud illustratsioonina lausa kaks korda. Alljärgnevas tabelis on võrreldud kahes publikatsioonis kasutatud linnavaateid.

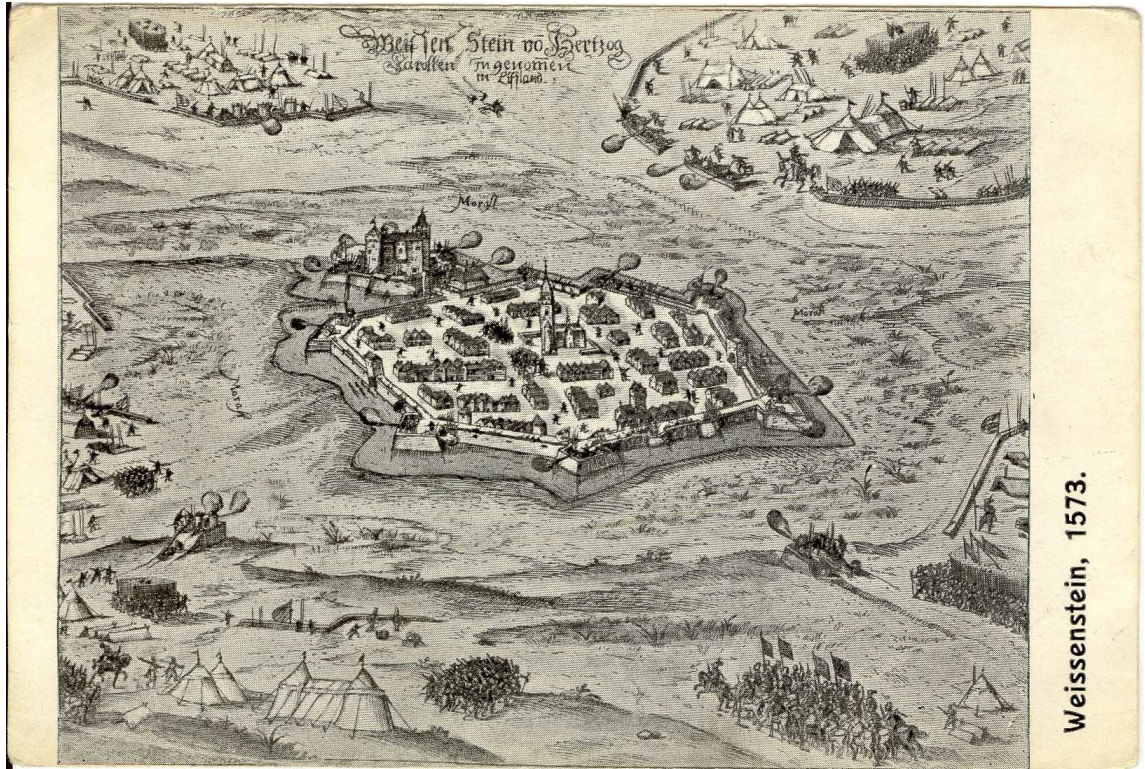
	Inventarium... (lk)	Thesaurus...	
Neapolis	36	1-2-34	sarnane
Stockholm	98	1-1-43	erinev
Smolensk	132	1-6-39	sarnane
Riga	156	1-2-41	sarnane
Königsparg	160	2-1-27	sarnane
Dantzig	162, 215	1-1-12	sarnane
Krakau	puudub	2-8-9	

Kokkuvõtlikult saame märkida, et rootslaste esimesel valitsemiseajal on publitseeritud gravüür Paide kaitsemüüri linnast ja kindlusest, kuid oli see graveerija fantaasia vili või tegelikult eksisteerinud asulakoht pole arheoloogiliste tõenditega seni kinnitust

leidnud. Võib ka oletada, et gravüüril kujutatu on joonistatud mõne Paide kindluse rekonstrueerimise projekti põhjal, mida kunagi ellu pole viidud.

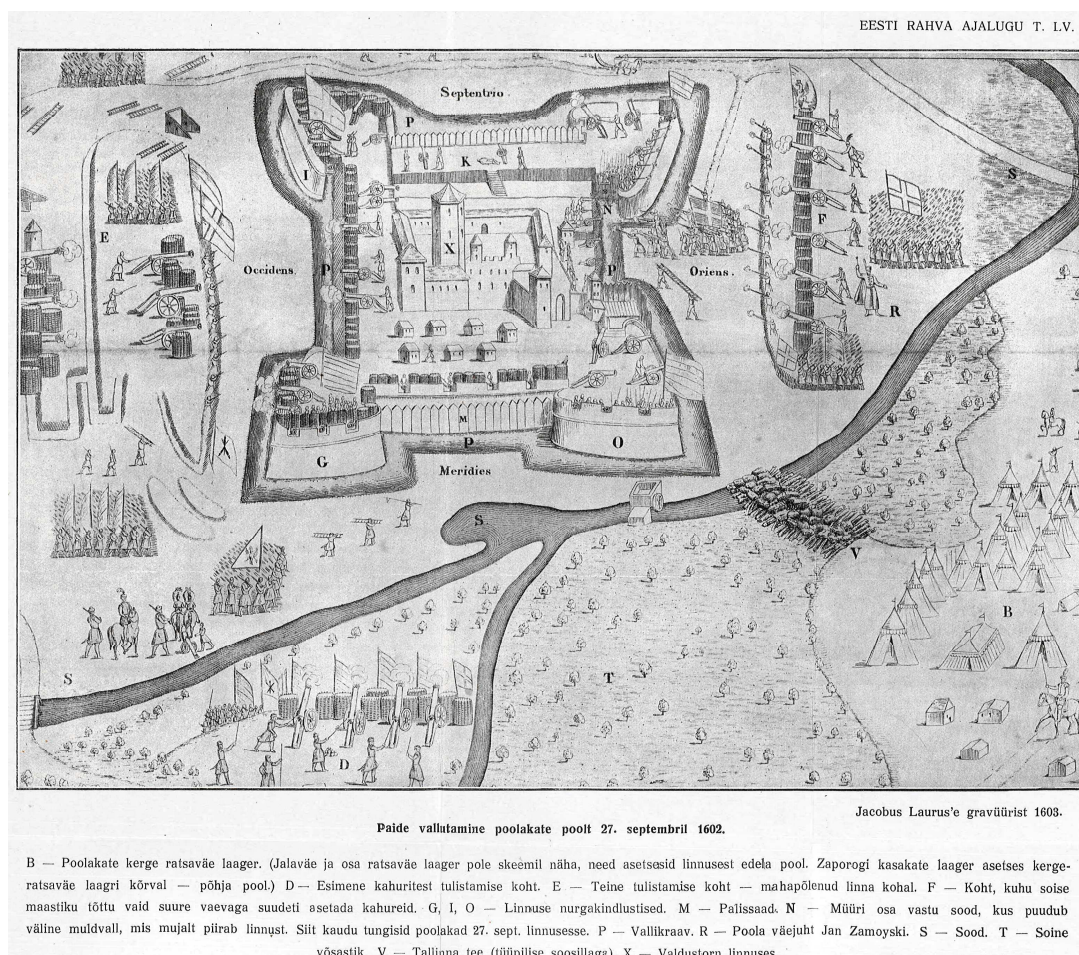
Ilmselt 19–20. sajandivahetusest on säilinud postkaart, kus Meisneri pilti on täiendatud piiramissteeniga moskoviitide poolt ja linna kaitsjatega.

2.5. Poolakate Paide piiramine

Poolakate valitsemisest Paides on kõige detailsemalt kirjeldatud „Eesti rahva ajaloo” II osas.⁴³ Meie uurimusega on seostatav raamatus avaldatud gravüür Paide piiramise kohta – just detailsest kirjeldusest lähtudes.

Analoogne Jacobus Lauruse gravüür on raamatus ka Viljandi piiramise kohta.

Paide vallutamise pildilt näeme, et gravüür on publitseeritud osaliselt, sest puuduvad tähistused A, C ja K – mis annaksid täiendavat infot sündmusele. Samas E viitab mahapõlenud linna kohale, kus võib märgata ka torni, ehk kirikut? Mingid rajatised läänekaares on kujutatud, kuid need tunduvad pigem kaitsekraavidena, kus püssimeestel varjuda. Viljandi gravüüri on märges, et täpsustavad kirjeldused on tõlgitud ladina keelse originaali järgi. Gravüüride autorit ega gravüüre pole uurijal õnnestunud leida. Originaali leidmata on raske määrata linna ja müüride olemasolu. Uurija Jacob Naperski mainib 1602. aasta vallutuses lossi,⁴⁴ mitte linna.

2.6. Kirikhärä Christian Kelch

Järva-Jaani kirikuõpetaja kirjeldab oma 1695. aastal ilmunud Eesti- ja Lätimaa ajaloo esimeses osas sündmusi 1690. aastani. Sealt leiame meid huvitava fakti: „Järvamaal paiknevad Paide alev ja purustatud loss...”,⁴⁵ mainides veel Viljandi ja Põltsamaa alevit. Hilisemates sündmuste kirjeldustes mainitakse Paidet või lossi, kuid mitte kordagi linna. Kuid asula perspektiivsust hinnates „1693. aastal hakkas Kelch ehitama omaste jaoks Paidesse maja...”. Samas 1703. aastast leiame: „...hävitas tuli.. Paide linnakese...”.⁴⁶ See hinnang mis antud oma kaotatud kinnisvarast lähtudes on ilmselt emotsionaalne, mitte tõene. Kas linna olemasolu määrasid suurem majade kogum, linnamüür või linnavalitsus – need nüansid polnud kroonikakirjutajale ilmselt tähtsad.

2.7. 18 – 19. sajandi uurijad

2.7.1 August Wilhelm Hupel

Kirjutatud ajaloo allikate uurimist oleks mõistlik alustada kirikuõpetaja August Wilhelm Hupelist. Põhjuse annab selleks oletus, et tema kirjutas esimesena: ”*Wittenstein oder Weissenstein, russisch Paidä, von dem ehstnischen Namen Paide= oder Paidä lin* .“⁴⁷ Sellest 590 leheküljelise mahuga teosest saame teada, et Wittenstein või Weissenstein on vene keeles Paidä. Müller kirjutab Paidä jõest ning Weissensteini, *eine Stadt*.⁴⁸ On see linn või asulakoht? 369. leheküljel heietab autor Paides asunud kindlusekirikust (viideteta) ning veel kahest kogudusest: Püha Katariina ja Püha Risti nimelised. Linnas on olnud 360 majapidamist. Hupel on loetlenud mitmel lehel (47–50) umbes 40 autorit ja kasutatud allikaid, kuid teksti-siseselt viited puuduvad. Kuusteist aastat hiljem väidab ta: „Was für eine Stadt hat man unter dem Nahmen Paidä...“.⁴⁹

Vene ümberkirjutatud allikatest leiame: „А под Пайду (Паду, д *написано по у Э.*) государь пришел декабря в 27 день, а город Пайду (*нет Э., О.*) взял (*взяли Э., О.; в Ш. л выносное*) генваря в 1 день.“⁵⁰ (325) Need 1774 aastal avaldatud read annavad meile kaks fakti, millest püüame lähtuda järgnevalt. Saame teada, et Weissensteini kindluse ümber oli linn ning eestlased nimetasid asulat Paideks ning vene vallutajate jaoks oli kasutusel kohanimi Paidä. Järgnevalt pöörame tähelepanu Hupeli allikatele, mis on siinkirjutajale kättesaadavad aga mida võis sirvida ka August Wilhelm. Järgnev loetelu on järjekorras, mille koostas Hupel ning lisatud autori poolt leitud võimalik ilmunisaeg:

• Baltthasar Russow Chronik	1583
• Christian Kelch Liefländische historie	1695
• Heinrich, der Lette 1184-1226	1740
• Joh. Gottfr. Arndt Der Liefländischen Chronik	1747
• Sammlung russischer Geschichte	1736
• Liefländische Landesordnungen	1707
• Schwedisches Landrecht	1709
• Des Reichs Schweden Stadtrecht	1709

Loetelust näeme, et Hupelil oli kasutada kaheksa aasta jooksul koostatud kroonikaid ja ülevaateid. Iga eelnev autor oli kasutanud varemkirjutatud ning täiendanud oma teoseid uute leitud või avaldatud andmetega.

Kuna kirjutistes on on autorid interpreteerinud ajalugu oma arusaamade järgi, siis Baltasar Russowi ja Johann Gottfried Arndti (1710–1767) on käsitlenud sündmusi lähtuvalt ordumeistrite valitsusajast. Henrik (1188?-1259?) on oma kroonika jaganud ajaliselt kolmekümneks peatükiks ja Christian Kelch (1657–1710) oma teose viieks osaks, mis käsitlevad Liivimaa rahu- ja sõjaajalugu. Et Arndt oli tõlkinud Liivimaa kroonika, siis sai ta täpsustada Henriku faktoloogiat.²⁰

Leitud allikates ma Paidet ega linn ei avastanud, kuid sõna „Paidest”. Kirjamärke leiame Paide Püha Risti koguduse meetrikaraamatust.⁵¹ Aastal 1741 abiellus lehestunud sakslane Kristoph Funk Marriga, Prunsi isanda tüdrukuga ning sellega seoses arvatakse ta ilmselt eesti pihtkonda – seega Paidest. Sellele järgnevalt kasutab kirjutaja järjest tihedamini linnakese sakslaste eestlastest eristamiseks asukohaviidet Paide

2.7.2. Axel von Gernet

Järgmine autor on huvitunud ja publitseerinud materjale Järvamaast ja Paidest. Selleks on Tartu ja Viini ülikoolis õppinud ajaloolane Axel von Gernet (1845–1920).²¹

1885. aastal avaldas ta artikli brošüüris „Der Emancipationsstreit Weissensteins mit den Gute Mexhof: ein Beitrag zur Geschichte der kleinen baltischen Städte”.⁵² Ajaloolise uurimuse sisu on lühidalt järgmine. Rootsi riigivõlgade katteks kingiti kindluste nimekirjast kustutatud, lagunened rajatis koos Mäo mõisa maadega Lennart Torstensohnile ning vaatamata mitmetele kaebekirjadele, sai asula maakonnalinna õigused alles 1789. aastal keisrinna Jekateriinalt.

Õppinud ajaloolase kohta kasutas ta kummalist viitamistehnikat. Leheküljel selgitatakse Paide linna saamislugu, mis tegutses Riia linnaõiguse järgi, kuid viide ^{1*)} märgib, et linnapead ja raehärrade arvu ei saa kindlaks teha. Samas pole õigusdokumendi kohta viidet. Viide ^{2*)} on viidatud E. Schirrensi 2. kataloogile ning konkreetsetele kuupäevadele (eksemplar pole hetkel saadaval), kuid kurdab, et arhiivi-ametnikud pole leidnud Rootsi arhiivile viidatud allikat. Järgmine viide leheküljel seitse ¹⁾ märkustesse on kantud Engel Harmanni käsikirjaline dokument, mida andmebaasidest ei leia. Jutt on Paides asunud kindlusekirikust ning veel kahest kogudusest Püha Katariina ja Püha Risti nimelised – need on laenu Hupelilt.

Teine Axel von Gerneti trükis, mis puudutab Paidet, on 24. augustil 1892. aastal peetud loeng: „Ueber die geschichte Weissensteins”.⁵³ Jakob Rand eestistas selle levitamaks Paide lossivaremete korrastamise heaks pealkirjaga „Mõnda Paide linna ajaloo” 1894. aastal.⁵⁴ Trükises pole ühtegi viidet, kuid väidetakse, et Saksa ordu kõige põhjapoolsem kants ehitati aastatel 1263–1265. Saame teada, et Johann III kiri 1588. aastast, mis alles on, tõendab, et Riia seaduste asemele Paidale Rootsi omad andnud. 1636. aastal enne kinkimist otsustati Weissenstein kindluste arvust maha kustutada ja tasaseks teha, et vaenlane seal ei võiks aset võtta.

-----
^{1*)} Die Zahl der Bürgermeister und Rathmänner ist nicht zu ermitteln

^{2*)} Die in E.Schirrens Verzeichnis 2c. sub Nr 2020 im schwedischen Reichsarchiv angeführte "Pernausche Registratur"

2.7.3. Paul Johansen

Paul Johansen on 1937. aastal publitseerinud artikli „Paide linna asutamisest”.⁷ See on professionaali kirjutis, kus väitete tõestuseks on hulgaliselt viiteid. Üheks kindlamaks tõestusmaterjaliks on 1930. aastal Stokholmist Rootsi Riigiarhiivist leitud linna asutamisüriku koopia 30. septembrist 1291. aastast (Livonica, Strödda avskrifter 1550–61, nr 42, sub 1555).

Olen uurinud artiklis osutatud viiteid, kuid kõigi professionaali otsustega ei saa nõustuda, kuid kirjutise toon ei anna võimalust kahelda, seda enam amatööril.

”Järelikult tohib linn pühitseda oma 725-aastast juubelit 30. septembril 2016”.

3. Proovikaevamised ja järelevalve

Paigutades gravüüri mõtteliselt tänasele linnaplaanile, võime märgata kokkulangevust samakõrgusjoontega alal, mis piirneb Rüütli – Posti – Kitsa – Väike-Aia – Suur-Aia ja Vainu tänavatega. Need tänavad on tänaseni hoonestatud 18.–19. sajandil ehitatud elamutega, mis suuremalt jaolt püsivad ka tänapäeval kinninaelutatud uste ja akendega miljööväärtuslike objektidena. Vaadeldes möödunud sajandi elamute inventeerimisjooniseid⁵⁵ ja Paide linna geodeetilist alusplaani, märkame kolme elamu – Rüütli tn. 8, Rüütli tn. 10 ja Rüütli tn. 14 mõnede soklilõikude joondumust ühel kujuteldaval sirgel, mis võiksid moodustada linnamüüri jäänuki. Teostasin sokli pikendustel mõned proovikaevamised, kuid maetud sokleid ega kaitsekraave ei avastanud. Pinnasepuuriga tehtud mõõtmised näitasid täitepinna all segamata savikihti. Tartu Ülikooli geoloogia osakonna teadlaste Argo Jõeletti ja Jüri Plado poolt teostatud georadariuuringu kokkuvõttes on mainitud, et linnamüüri jäänuseid ei tuvastatud.^{Lisa 1}

Sel kevadel rekonstrueeritakse Paide tänavavalgustust ning seetõttu rajatakse kaabli-kraave kogu linna alal. Järelevalve teostaja Andres Tvauri aruande järgi on hoolimata suurest ja enamuses kuni loodudliku aluspinnaseni (paljastus 60–100 cm sügavusel) läbi uuritud alast õnnestunud Paide kesklinna tänavate alalt leida järgi keskaegsest inimtegevusest üksnes Vainu tn 14 esisel tänavalõigul, kus maapinnast 60–80 cm sügavusel paljastus kaablikraavis paarikümne meetri pikkusel alal pruun orgaanikarohke kultuurikiht, millest saadi üks lihtkedrakeraamilise savipoti servatükk. Viimase võib profiili ja dekoori poolest dateerida Tvauri hinnangul 14. sajandisse. Mujalt uuritud alalt on õnnestunud leida vaid mõned üksikud 17.–18. sajandi savinõukillud.⁵¹ Ka ei ole kusagilt kõnesolevate järelevalvetööde käigus leitud mingeid jälgi kesk- või varauusaegsetest tänavasillutistest või linnakindlustustest.

Kuigi ka Paide kirikus ja kirikaaia on viimastel aastatel läbi viidud ulatuslikud arheoloogilised uuringud, pole sealtki leitud midagi muud peale kiriku ja kalmistuga seotud leiuväinade. Seega näitavad senised arheoloogilised uuringud, et asustus Paide linna alal on keskajal, 16. sajandi teisel poolel ja 17. sajandil olnud väga vähene.

4. Kokkuvõte

Püüdsin leida vastust küsimusele, kas Weissensteini kindluse ümbruses asus kaitsemüüri ümbritsetud Paide linn. Ajalisteks piirideks seadsin perioodi 13. sajandi algupoolest kuni 17. sajandi alguseni, ehk Stenby kokkuleppe sõlmimisest kuni kindluse koos ümbritsevaga kinkimiseni võlgade katteks Mäo mõisnikule.

Uurimistöö käigus tõdesin, et kroonikud B. Russow ja J. Renner ei maini asulat linnana.

Vene suurvürst Ivan Vassiljevitsš ei pidanud Paide vallutamist 1560. aastal oluliseks ning 1573. aastal tuli suurvürst Liivimaale 80 000 mehega võitlema Johann III-ga.

17. sajandi alguses Saksamaal trükitud gravüüri linnavaadet viitega „Weissenstein in Liefland” on kasutatud illustratsiooniks Gustav II Adolfi, Rootsi riigi ja inkorporeeritud provintside tutvustamisel. See gravüür on eksitanud ajalookirjutajaid järgnevil sajandeil. Tähelepanu Euroopas köitis ilmselt rootslastest vangide, aadlike sadistlik hukkamine.

A. W. Hupeli väide *Paide lin* on oletuslik ja põhineb vene allikal, kus mainitakse Weissensteini kindlust Paidajõe ääres.

Ajaloolase A. von Gerneti põhiargument Paidele linnaõiguste andmise kohta viitab kadunud allikale.

Paul Johanseni artikkel linna asutamisest on viideterohke, kuid esitatud kaudseid fakte peaks põhjalikult analüüsima saksa keele tundja.

Georadariuuringud kahel Paide vanalinna krundil keskaegseid kapitaalehitusi ei tuvastanud.

Paide kesklinnast laialdasel alal kaablitrasside rajamise juures toimunud arheoloogilise järelevalve käigus linnamüüri jäänuseid ega tänavasillutist pole leitud. Keskaegsele

inimtegevusele viitavad vaid üksikud Vainu tänava alalt leitud 14. sajandi savinõukillud.

Eelneva põhjal võib väita, et pole kindlaid andmeid linnast Paides kesk- ja varauusajal. Eeldusel, et Paide vanalinna tänavatevõrgustik on püsinud muutumatuna, ei saa siiski välistada võimalust, et kesk ja varauusaegse Paide asula arheoloogilisi jälgi leidub kruntide alal. Seoses miljööväärtusliku vanalinna lagunemisega on mõistlik planeerida sihipärane arheoloogiline uurimine tulevikus vabanenud kruntidel.

5. Kasutatud allikad ja kirjandus

- ¹ **Renner**, Johann 1995 Liivimaa ajalugu 1558 – 1561. Tõlkinud Ivar Leimus
- ² **Russow**, Balthasar 1993 Liivimaa kroonika, Tallinn
- ³ **Selart**, Anti 2002 Liivimaa ja Vene 13.sajandil. Uurimus poliitilisest ajaloost
- ⁴ **Henriku** Liivimaa kroonika 1982 tõlk Richard Kleis; toimetanud Enn Tarvel
- ⁵ **Kadakas** Villu Arheoloogilised välitööd Eestis 2014
- ⁶ **Kadakas** Villu Arheoloogilised välitööd Eestis 2013 (lk.149-160)
- ⁷ **Johansen**, Paul 1937 Paide linna asutamisest. ÕES Toimetised XXXi (lk.202-208)
- ⁸ **Bunge**, Fr.G.von 1853 Lit-, Esth- und Curländisches Urkundenbuch nebst Regesten. I Reval (U.B. I lk 45-46 Nr.179)
- ⁹ 1244 Sept.24. Pabst Innocenz IV. Bestätigt auf Bitte des Ordens in Livland den zu Stenby am 7.Juni 1238, unter Vermittelung des Legaten Wilhelm, zwischen dem Orden und dem Könige von Dänmark abgeschlossenen Verleich. (U.B. I lk 52 Nr.197)
- ¹⁰ **Eisen**, M. J. 1920 Daani hindamise raamat *Liber census Daniae* Tallinn
- ¹¹ **Johansen**, Paul 1933 Die Estlandliste des Liber Census Daniae. I
- ¹² **Vasser** Artur 1943 Nurmsi kivilalme Eestis ja tarandakalmete areng. Tartu
- ¹³ **Lang** Valter 2007 Baltimaade pronksi- ja rauaaeg Tartu
- ¹⁴ **Mandel**,M. Tamla,T. 1977 Rikassaare relvaleid (157-168) Tallinn
- ¹⁵ Nõiamäe kaart EAA 854-4-252a ; EAA 854-4-300c; EAA1-2-c-III-20
- ¹⁶ **Rõuk**, Aarend- Mihkel 1969 Türi voorestiku füüsilis-geograafiline iseloomustus Tartu
- ¹⁷ **Tarvel**, Enn 2003 Liivimaa vanem riimkroonika Eelmäe Urmas, Tarvel Enn
- ¹⁸ **Wartberge**, H. 1863 Chronicon Livoniae Leipzig
- ¹⁹ **Brotze** Johann Christoph 2006 Estonica Koost Ants Hein jt (lk74)
- ²⁰ **Arndt**, Johann Gottfried 1753 Der Liefländischen Chronik Riga (lk 347)
- ²¹ **Cederberg**, A.R. 1926-1929 Eesti biograafiline leksikon Tartu
- ²² **Balthasar** Russowen Reualiensem1578 Nye Lyfflendische Chronica, Rostock
- ²³ **Hornero** Thomas 1551 Livoniae historia in compendium ex annalibus contracta
- ²⁴ **Hoeneke**, Barth. 1872 Die jüngere livländische Reimchronik / von K. Höhlbaum, Leipzig
- ²⁵ **Hausmann**, R. 1876 Lievländische Historien Lübeck
- ²⁶ 7081 = 1572 AD

- ²⁷ **Погодин**, Михаил Петрович 1837 Псковская летопись Москва *Pihkva kroonika*
- ²⁸ **Новодворский** В.Б. 2010, "Ливонский поход Ивана Грозного" Москва
- ²⁹ Разрядная книга 1475-1605 гг. Том II. Часть II. М. Наука. 1982 = (RzK+aastarv)
- ³⁰ Saksa-eesti sõnaraamat. 2007
- **geführt** (450) hästi sõidetav (lume kohta)
  - **Hatz** (538) 1 ajujaht 2) *kõnek* rutt, kiirustamine)
- ³¹ **Gottfried** Joh.Ludwig 1632 Inventarium Sveciae, Frankfurt
- ³² **Ресурсы поверхностных вод СССР** 1973 Том 4, Ленинград
- ³³ **Смирнов**.Н.В. 2010 Ливонская война и города Ливонии Москва
- ³⁴ **Лобин** А.Н. 2010 Русская артиллерия в Полоцком походе 1563 года
- ³⁵ **Лихачев** Д.С., Лурье Я.С. 1951 Послания Ивана Грозного' - Москва-Ленинград
- ³⁶ **Meisner**, Daniel ja Eberhard Kieseri 1972 „Thesaurus Philopoliticus“,
- ³⁷ (http://et.wikipedia.org/wiki/Johann_VII_%28Nassau-Siegen%29)
- ³⁸ Eesti rahva ajalugu II, 1933 Libe, Juhan jt. Tartu
- ³⁹ **Löwis**, Karl von, of Menari 1922 „Burgenlexikon für Alt-Livland“ Riga
- ⁴⁰ **Eelnurme** Jaan, 1936 Paide Püha-Risti koguduse minevik, Paide
- ⁴¹ Eesti rahva ajalugu III, 1940 Kruus Hans jt. Tartu
- ⁴² **Gottfried** Joh.Ludwig 1632 Inventarium Sveciae, Frankfurt
- ⁴³ **Libe**, Juhan jt. 1933 Eesti rahva ajalugu Tartu
- ⁴⁴ **Napiersky**, J.G.L 1890 Bodeckers Chronik Riga
- ⁴⁵ **Kelch** Christian Liivimaa ajalugu Tõlkinud Ivar Leimus 2004 Tartu
- ⁴⁶ **Kelch** Christian Liivimaa ajaloo järg Tõlkinud Ivar Leimus 2009 Tartu
- ⁴⁷ **Hupel**, A.W. 1774 Topographische Nachrichten von Lief- und Ehstland Band I Riga
- ⁴⁸ Sammlung russischer Geschichte Müller 1736
- Weissenstein, eine Stadt, an dem Fl.Paida, welcher gegen seine Mündung hin, wegen der Stadt Pernau, bei welcher er in die Ost-See fällt, der Pernanische Flusz genennet wird, von Reval 12 Meilen, oder 84 Werst.
- ⁴⁹ **Hupel**, A.Wilhelm. 1790 Von den Kosaken — Nordische Miscellaneen 24
- ⁵⁰ http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Russ/XV/1460-1480/RK_1475_1605/text15.htm
- ⁵¹ EAA_3159.1.51; 1739-1833

⁵² **Gernet**, Axel von 1885 „Der Emancipationsstreit Weissensteins mit den Gute Mexhof : ein Beitrag zur Geschichte der kleinen baltischen Städte” Reval

⁵³ Über die Geschichte Weissensteins : Vortrag / von Axel von Gernet 24.August 1892
Reval

⁵⁴ Mõnda Paide linna ajaloost - Axel von Gerneti kõne 1894 Paide

⁵⁵ Lääne-Viru Maa-arhiivi Fond nr.1 Nimestik-1,säilik 6030

Lisa 1 **Georadariuuring** Paides Rütli 6 ja Rütli 8 kinnistutel aruanne Tartu Ülikool 2014

6. Резюме

Средневековый и ранне-современный период города Пайде по письменным и археологическим источникам.

Данная работа посвящена исследованию письменных и археологических следов о расположении возле крепости Вейссенштейн оборонительной стены, окружающей данный город.

Сроки исследования от XIII до начала XVII века.

Великий князь Иван Васильевич не приказал взять крепость в 1560 году и в 1573 году привел в Ливонию 80000 солдат, чтобы бороться с Иоганном III Шведским.

Немецкая гравюра XVII века напечатана со ссылкой "Weissenstein in Liefland" и использовалась для иллюстрации к презентации Густава II Адольфа и Шведских провинции.

Эта гравюра вела в заблуждение историков Эстонии в следующие века.

В Европе город Пайде привлекал себе внимание садистскими казнями заключенных шведов - дворян в 1573 году русскими войсками.

А. В. Хупель предполагал - основываясь на российском источнике, который упоминает крепост Вейссенштейн у реки Пайда - что Пайде является городом.

Ядро аргумента А. Гернета относится к потерянному первоисточнику.

Многоуказанная статья Павла Йохансена об основания города профессиональная но косвенные факты должны тщательно проанализировать умелец немецкого языка.

При исследовании георадаром почвы капитальных средневековых строении не найдено.

При проведении строительных работ в наше время остатков городской стены и уличных булыжников не было найдено.

LISA

Georadariuuring Paides Rüütli 6 ja Rüütli 8 kinnistutel

Aruanne

TARTU ÜLIKOOL
GEOLOOGIA OSAKOND

Mai 2014

Argo Jõelett

Jüri Plado

1. Sissejuhatus

Käesolev radariuuring teostati City OÜ tellimusel. Töö eesmärgiks oli otsida Paide võimaliku keskaegse linnamüüri jäänuseid. Paide kohta säilinud gravüüril (avaldatud u. 1632 aastal D. Meisneri „Thesaurus Philopoliticus“) on kujutatud lisaks ordulinnusele ka linna ümbritsev kindlusemüür bastionite ja väravatega (Joonis 1). Linnamüür ei ole tänapäeval säilinud ning tema rajamise fakt on pandud kahtluse alla. Juhul kui Paide linnamüür siiski rajati, siis gravüüri alusel võib oletada, et kindluse idamüür kulges ordulinnusest lõuna või kagu suunas. Piirkonna reljeefi alusel võib oletada, et müür rajati säilinud kindlusest lõunapoole kulgevale mäele või selle nõlvale. Sellest lähtuvalt teostati uuringud Rütli 6 ja 8 kinnistutel, kuna seal on astanguline reljeef, mis võib vihjata mattunud objektidele.

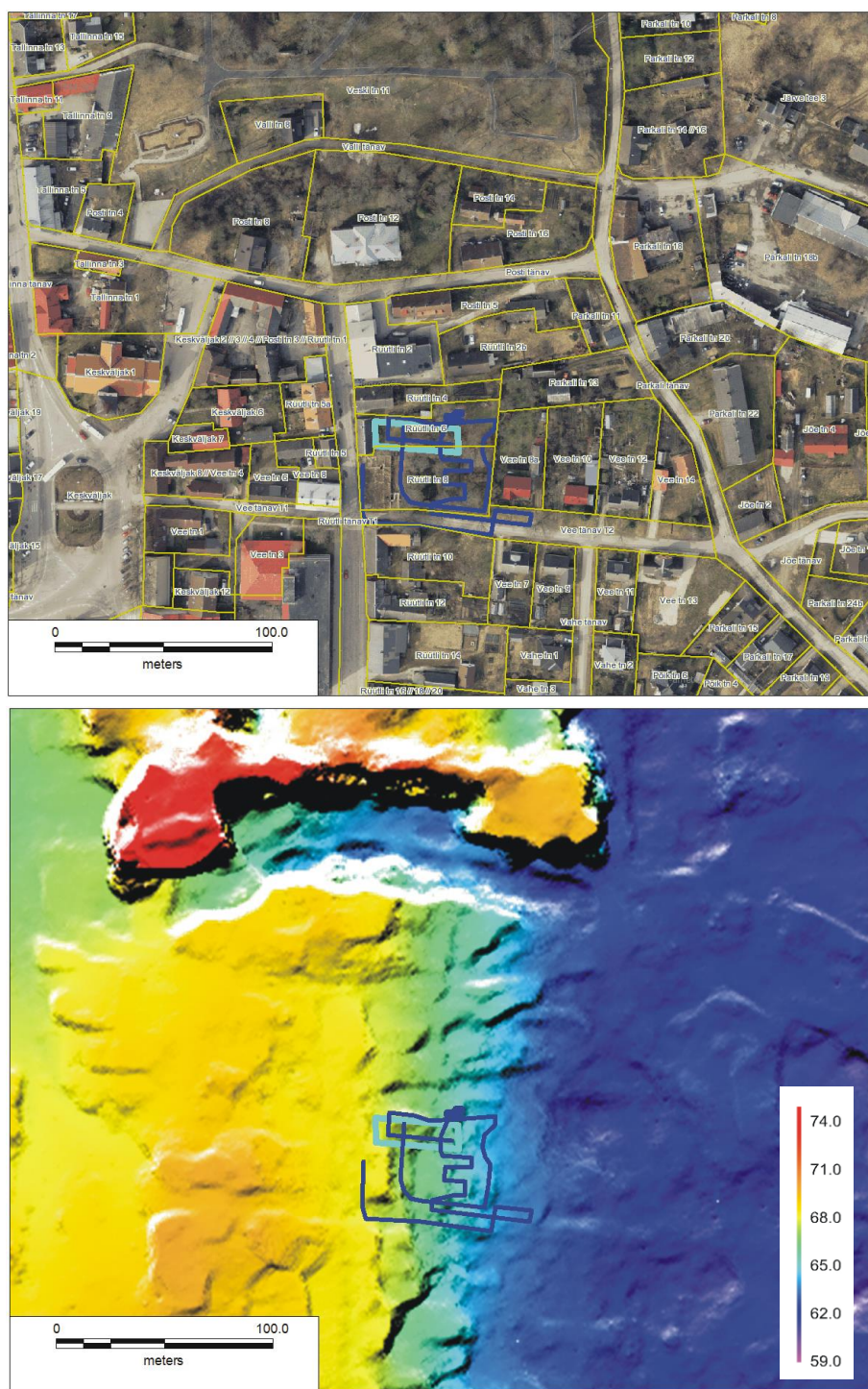
JOONIS 1. GRAVÜÜR, MIS ON AVALDATUD D. MEISNERI "THESAURUS PHILOPOLITICUS".

2. Metoodika

Välitööd viidi läbi 24. aprillil 2014 kasutades georadarit Zond-12e koos 300 MHz antenniga. Profileerimist tehti kahel moel. 12 profiili kulgesid ligikaudu paralleelsetena 1-meetrise vahega umbes 37 meetri pikkustena Rüütli 6 hoonest idasuunas (Joonisel 2 helesinise kastiga märgitud alal). Profiilide algus- ja lõpukohad olid mõõdistatud mõõdulindiga, kuid vahepealsetes lõikudes profiile painutati, et vältida puid ja tehnoarajatisi (kunagised lampkastid?). Tihedalt paigutatud profiilivõrgu eesmärk oli detailselt kontrollida joonelist või kaarjate objektide esinemist. Lisaks profileeriti kinnistuid ja külgnevat Vee tänavat vaba võrgu alusel eesmärgiga leida jälgi võimalikest müürijäänustest.

Mõõtmistel oli antenni külge kinnitatud mõõteratas, mis tagas piki profiili mõõtesammu 3 cm. Mõõteaeg oli 200 ns. Profiilid koordineeriti radari külge ühendatud GPS-seadmega Columbus V-800, mille asukohaviga hoonete ja suurte puude läheduses ulatus kuni 7 meetrini. Kuna profiile üritati valdavalt teostada sirgete lõikudena ning profiilide käänukohad tähistati läbilõikel, siis täpsustati hiljem profiilide asukohti plaanil (Joonis 2 ja 4). Hinnanguliselt on profiilide ja neil tuvastatud anomaaliatega asukohaviga väiksem kui 2 – 3 m.

Andmete töötlemiseks ja tõlgendamiseks kasutati programme Prism2 ja Prism3D. Töötlemisel rakendati sageduslikku ribapääs filtrit ja võimendamist, et eemaldada instrumentaalset jmt müra ning võimendada kasulikku infot. Pinnases olevatelt punkt- ja joonobjektidelt (kivid, kommunikatsioonid jne.) lähtuvate hüperboolsete peegelduste abil määrati suhtelise dielektrilise läbitavuse väärtuseks 16 ning profiilide ajaskaala arvutati ümber sügavusteks kasutades elektromagnetlainete levikukiirust 7,5 cm/ns. Töötlusel rakendati ka Stolti migreerimist. Reljeefiparanduse sisseviimiseks kasutati Maa-ameti LIDAR mõõdistuse kõrgusandmeid.

Joonis 2. Uuringuprofilide asukoht maa-ameti ortofoto (üleval) ja reljeefi (all) taustal. Helesinise riskülikuga on tähistatud tiheprofileerimise ala, tumesinise joonega üksikprofiilide asukohad.

3. Tulemused

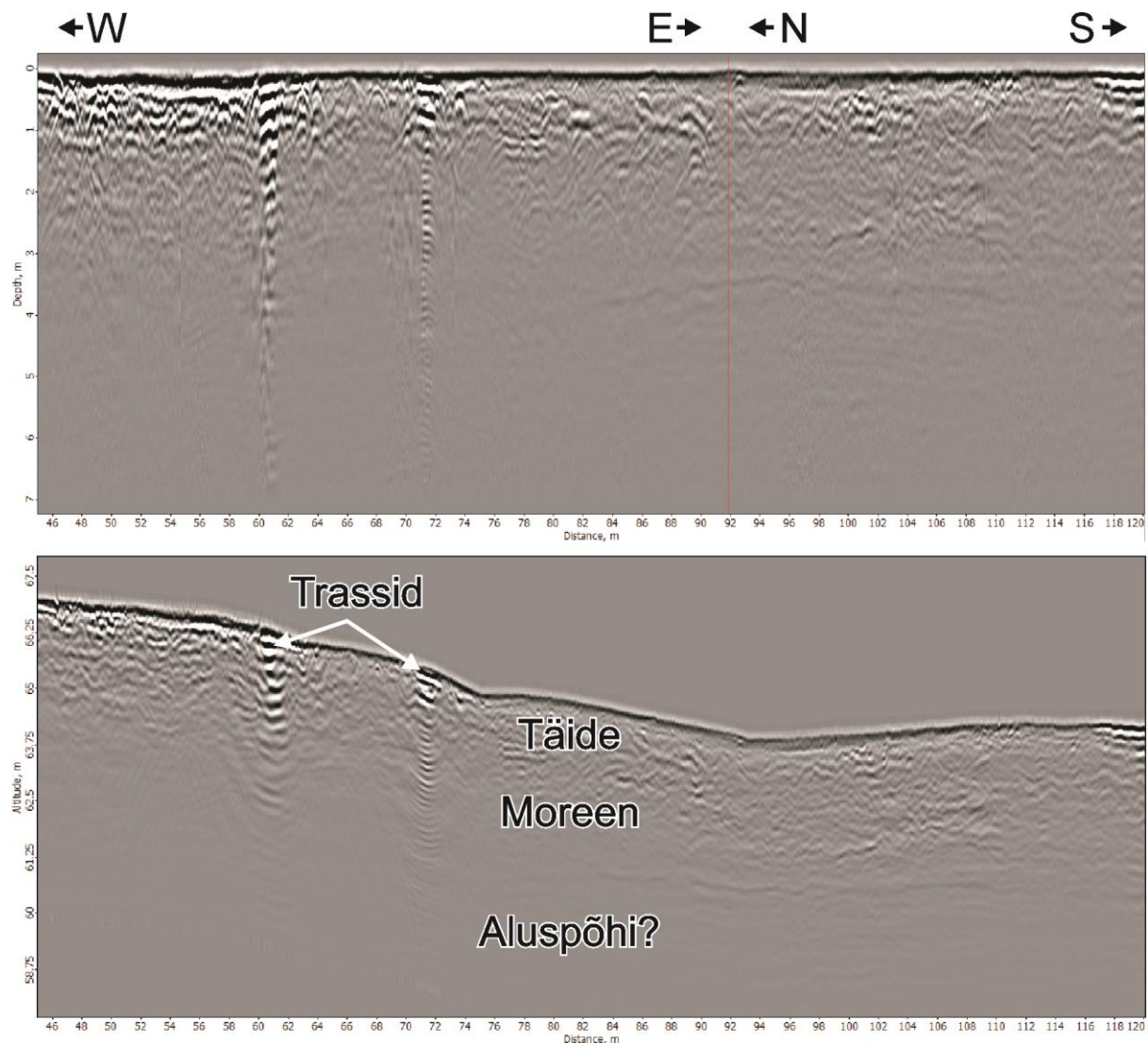
Georadari läbilõigetel on näha 2 – 3 m sügavuseni erinevaid pinnaseid (täide, moreen, liivapadi trasside ümber) ja mitmesuguseid neis esinevaid objekte (kivid, inimtekkelised objektid, kommunikatsioonid).

Rüütli 6 ja 8 kinnitute pinnastes enamasti puudub sisemine kihilisus, kuid pinnases leidub rohkelt punktobjekte, millelt lähtuvad hüperboolsed peegeldused. Selline peegelduste muster on iseloomulik nii looduslikule moreenpinnasele kui ka inimtekkelisele täitepinnasele. Valdav osa peegeldusi põhjustavatest objektidest asuvad maapinnale lähemal kui 1 – 1,5 m ning kohati on samal sügavusel jälgitav maapinnaga paralleelne peegeldus (Joonis 3). Sellest tulenevalt võib hinnata rohkemate objektidega täitepinnase kihi paksuseks samuti valdavalt kuni 1,5 m. Vee tänava põhjapoolsel küljel kulges profiil (vee?)trassi lähedal ning seal on näha kaevises tagasitäitena kasutatud liiva, milles puuduvad punktobjektid (kivid jmt).

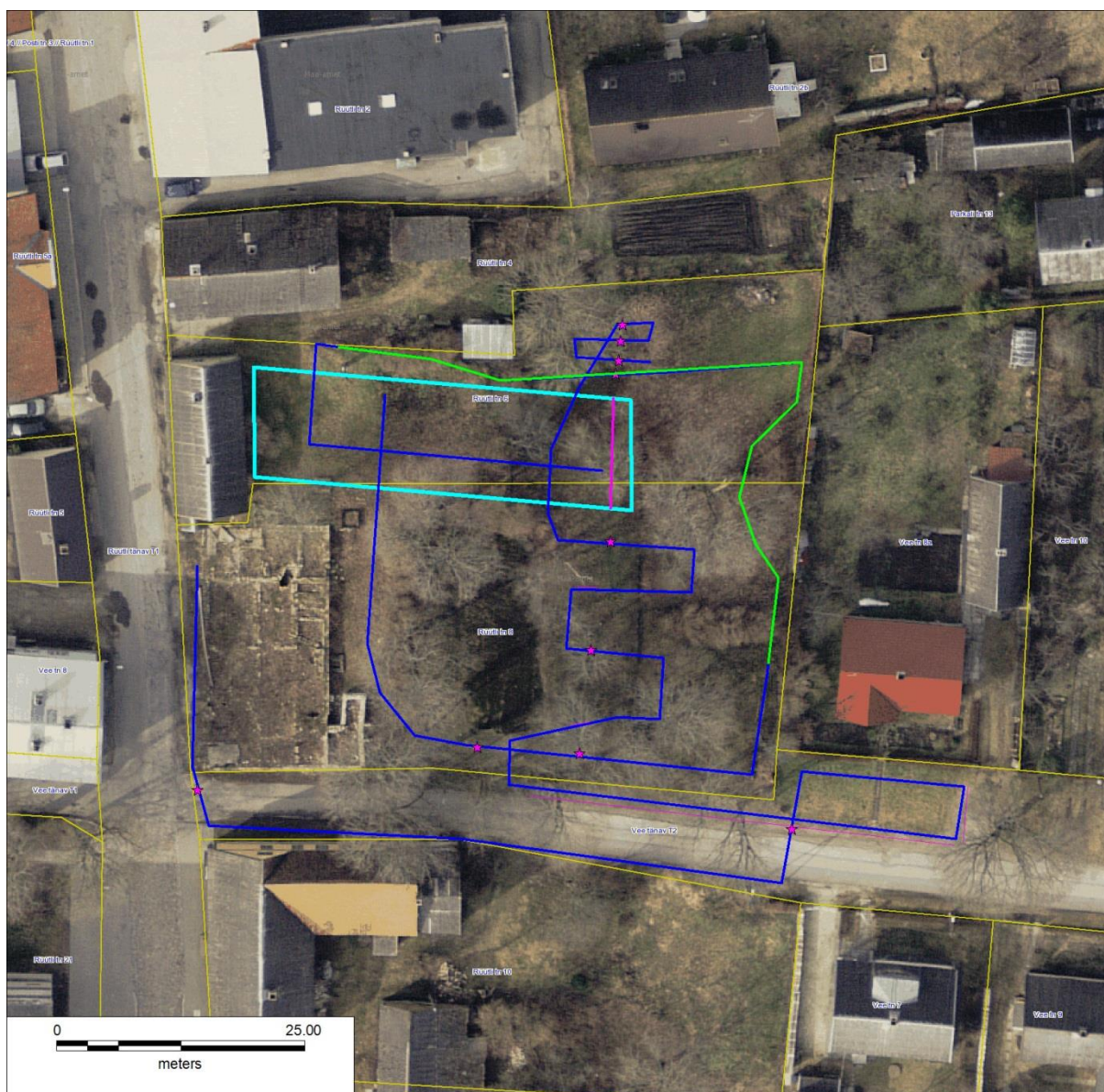
Rüütli 6 ja 8 kinnistute madalamas idapoolses küljes (eriti uuritud ala loodeosas) on 3,4 – 4,1 m sügavusel jälgitav peegeldus, mis pärast läbilõikele reljeefiparanduse lisamist osutus subhorisontaalseks absoluutkõrgusel ligikaudu 60,5 m (Joonis 3). Seda pinda võib seostada aluspõhja Siluri karbonaatkivimite pealispinnaga.

Käesoleva töö eesmärgiks oli otsida kunagise linnamüüri jäänuseid. Linnamüüriiga seotud võimalike muldkehade leidmine on keeruline, kuna moreen ja täitepinnased võivad omada sarnaseid peegelduste mustreid. Samas müürid peaksid georadari läbilõigetel avalduma rohkete peegeldustega vöönditena, mis on ka plaanis jälgitavad jooneliste objektidena. **Mattunud müüridega seostatavaid joonelisi objekte uuritud alal ei tuvastatud.** Samas avastati joonelisi objekte, mis on tõenäoliselt mitmesugused kommunikatsioonid. Üheks prominentsemaks objektiks on Rüütli 6 ja 8 kinnistuid põhja-lõuna-suunaliselt läbiv küttetrass, millele radariläbilõigetel on iseloomulikud anomaalia laius ~1 m, peegeldused

betoonkasti külgedelt, põhjalt ja laelt, ning järelkajasid põhjustav metalne objekt keskel (Joonis 3, kaugus 71 m; Joonis 4).

JOONIS 3. UURITUD ALA KIRDE OSA LÄBILÕIGE (ASUKOHT ON TÄHISTATUD JOONISEL 4 ROHELISE JOONEGA). ÜLAL ON TOODUD LÄBILÕIGE, MIDA ON AINULT FILTREERITUD JA VÕIMENDATUD, ALL ON ANDMEID MIGREERITUD JA ON LISATUD RELJEEFIPARANDUS.

JOONIS 4. PROFIILIDE ASUKOHAD (TUMESINISED JOONED, HELESININE KAST) JA TUVASTATUD TUGEVAMAD ANOMAALIAD (LILLAD JOONED JA TÄRNIKUD). ROHELISE JOONEGA ON MÄRKITUD JOONISEL 3 TOODUD PROFIILI ASUKOHT.

4. Kokkuvõte

Paides Rüütli 6 ja 8 kinnistutel teostatud uuringul võimaldas georadar määrata pinnaste tüübi vähemalt 2 – 3 m sügavuseni. Peal lasuvas täitepinnases ja selle all lamavas moreenis esineb peegeldusi põhjustavaid objekte (üksikud kivid, kommunikatsioonid, jmt), kuid linnamüüri jäänuseid ei tuvastatud.

Lihtlitsents lõputöö reprodutseerimiseks ja lõputöö üldsusele kättesaadavaks tegemiseks

Mina, Arne Malmre (sünd. 11.06.1950),

1. annan Tartu Ülikoolile tasuta loa (lihtlitsentsi) enda loodud teose

„Kesk- ja varauusaegne Paide linn kirjalike ja arheoloogiliste allikate põhjal”
„The Medieval and Early Modern town of Paide on the basis of written and archeological sources”

mille juhendaja on PhD Andres Tvauri

- 1.1.reprodutseerimiseks säilitamise ja üldsusele kättesaadavaks tegemise eesmärgil, sealhulgas digitaalarhiivi DSpace-is lisamise eesmärgil kuni autoriõiguse kehtivuse tähtaja lõppemiseni;
- 1.2.üldsusele kättesaadavaks tegemiseks Tartu Ülikooli veebikeskkonna kaudu, sealhulgas digitaalarhiivi DSpace'i kaudu kuni autoriõiguse kehtivuse tähtaja lõppemiseni.
2. olen teadlik, et punktis 1 nimetatud õigused jäävad alles ka autorile.
3. kinnitan, et lihtlitsentsi andmisega ei rikuta teiste isikute intellektuaalomandi ega isikuandmete kaitse seadusest tulenevaid õigusi.

Tartus 25.05.2015